

Zeitschrift:	Romanica Raetica
Herausgeber:	Societad Retorumantscha
Band:	6 (1989)
Artikel:	Diachronie des betonten Vokalismus im Bündnerromanischen seit dem Vulgärlatein
Autor:	Eichenhofer, Wolfgang
Nachwort:	Resumaziun
DOI:	https://doi.org/10.5169/seals-859067

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 24.08.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Resumaziun

La preschenta lavur ha sco finamira da descriver las midadas las pli tipicas e marcantas en il vocalissem accentuà dals tschintg idioms da scrittira tradiziunals rumantschs dal Grischun dapi il latin vulgar.

Paisa particulara è vegnida messa sin la perscrutazion da la dumonda, en tge tschientaners che quellas midadas pudessan esser sa manifestadas.

I.

Il latin vulgar ch'è la basa per il rumantsch dal Grischun, cumpiglia 7 qualitads monoftonghicas ed 1 diftong. Quai mussa il schema suandard:

monoftongs	palatals	central	velars	diftong	descen-
					dent
serrads	Í		Ú		
mez-serrads	É		Ó		
mez-averts	É ¹		Ó ¹		
averts		Á		ÁU	

Quel schema vala era per ils auters linguatgs da la Romania occidentala. Il latin vulgar pledà en la Rezia Prima sa sviluppa ad in 'vegl-rumantsch', reconstrui qua approximativamain en

1) Davent dal quart tschientaner èn quels monoftongs sa sviluppads a diftongs descendants, vul dir ad *ée, *óo.

connex cun ses vocalissem accentuà.

Il 'vegl-rumantsch' vegn supponì qua sco valent per l'entira Rezia Prima. El exista enfin l'entschatta dal 2. millenni circa.

Ses vocalissem accentuà sa preschenta sco suonda:

- en silba averta latina:

monoftongs	palatals	central	velars	diftongs desc.
serrads	ī ū			
mez-serrads			ū	ēj ōj
mez-averts	ē		ō	īə ūə
averts		ā		āj āw

- en silba serrada latina:

monoftongs	palatals	central	velars	diftongs desc.
serrads	ī			
mez-serrads	ē		ū	
mez-averts	ē		ō	īə ūə
averts		ā		āw

III.

Cumpareglià cun il sistem latin-vulgar mussan ils sistems vegl-rumantschs ils svilups sustants:

1. L'À latin-vulgar è conservà ubain diftongà (cfr. giusut p. 179ss).
2. L'Í latin-vulgar è conservà en silba averta e serrada.
3. L'Ú latin-vulgar è palatalisà ad ū vegl-rumantsch.
4. L'É latin-vulgar è conservà en silba serrada.
5. L'Ó latin-vulgar è serrà ad ū en silba serrada.
6. L'É e l'Ó latin-vulgar, influenzads da las qualitads serradas dad ū ed ī en las silbas latin-vulgaras nunaccentuadas -ÜM, -Í, èn diftongads ad īə ed *úə > ūə. Autras qualitads en silbas latin-vulgaras nunaccentuadas nun han influenzà É ed Ó latin-vulgar ad in svilup diftonghic, ni en silba averta, ni en silba serrada latina.

7. L'É latin-vulgar è diftongà ad ēj en silba averta; el sa mantegna intact en silba serrada latina.
8. L'Ó latin-vulgar sa sviluppa en silba averta latina gist uschia sco en silba serrada: el vegn velarisà ad ū (cfr. pct. 5).
9. Il diftong latin-classic e vulgar ÁU è conservà sco tal.
10. Il diftong áj sa sviluppa tras ina metatesa en cumbinaziuns latinas sco -ÁRIU ed -ÁRIA; plinavant en etimons sco per exempli ÁGER tras sonorisaziun e perdita dal -G-intervocalic. Il diftong ój sa sviluppa sco áj en cumbinaziuns latinas sco -ÓRIU, -ÓRIA.

Quels fenomens vegnan ussa commentads tenor la successiun sura, danor ils pcts. 2., 4., 5. ed 8. che circumscrivan midadas minimalas ubain analogias al sistem latin-vulgar.

1. A midadas fundamentalas suttacumba gia durant l'existenza dal vegl-rumantsch l'Á latin-vulgar, saja en silba averta, saja en tala serrada, tenor la cumbinaziun consonantica ubain il consonant consecutivs latin-vulgars.

Á]

a) Il fenomen il pli vegl para dad esser la velarisaziun dad Á suandà dad M + consonant: quel Á vegn velarisà ad ò. Quella velarisaziun è in fenomen che pertutga l'entir rumantsch dal Grischun da lez temp; ella entschaiva il pli baud en il 6^{avel} tsch. (§ 12) ed è generalisada en il vegl-rumantsch anc durant il 10^{avel} tsch. (§ 13). Il medem svilup è valaivel almain per Á avant N + N, J (§ 14).

b) Las cumbinaziuns dad Á + N + consonant palatal, labial, velar han sviluppà enfin il 10^{avel} tsch. il diftong secundar áw, en tscherts idioms odierns monoftongà ad á (C), é (Eo), á (Eb), conservà, avant N + dental, en Tuj. e VMüst; là chattain nus anc ils reflexs áw per exempli en dɔvāwnt, čāwntə etc.; ils resultats bēwn, mēwn en S èn in pau pli giuvens che bāwn, māwn en VMüst (§ 18).

c) Betg bler pli giuven che áw avant N + consonant, dentant gist uschè derasà è il diftong áw derivant dad Á + L + consonant dental. Quel diftong datescha ca. dal 10^{avel} tsch. (§ 10), da-

mai ch'in germanissem sco pér exemplu *WÁLD, impurtà davent dal 9^{avel} tsch., mussa il medem diftong secundar vegl-rumantsch sco pleuds ertads latins (per exemplu ÁLTER). Ils reflexs vegl-rumantschs èn stads *gwáwd ed *áwter.

Á[

d) Veglia è era la velarisaziun dad Á[avant il nasal M; enfin il 10^{avel} tsch. ha Á + M latin-vulgar il reflex vegl-rumantsch ȸ + m (§ 42s).

e) In svilup dapersai mussa il suffix latin -ÁMEN. En numbs locals etc. chattain nus il reflex hipervelar -ȸm, pia in tal ch'è velarisà sco l'Ó latin-vulgar. Il resultat popular da quel suffix è dentant -ȸm, per exemplu en surs. *sulȸm* da latin-vulgar SOLÁMEN. Numbs sco *Salums*, *Selun* laschan imaginar ina velarisaziun da l'Á anteriura a quella da l'Ó latin-vulgar ubain ina cruschada cun suffixs sco *-ÓMUS, sviluppà ad *-ÓMUS; quai na po dentant betg vegin cumprovà (§ 44).

f) Avant N arriva l'Á latin-vulgar al resultat áw; quel diftong è documentà en il 10^{avel} tsch. (§ 37). Eventualmain datescha el d'in temp anteriur a lez tsch..

g) Diftongs sa fatgs tras metatesas han existì en il rumantsch da l'entira Rezia Prima. I sa tracta dad áj, derivant dals suffixs latins -ÁRIU, -ÁRIA e documentà enfin il 10^{avel} tsch. (§ 50s). Il medem diftong, resultond da l'etimon ÁGER en la furma rumantscha *ájr, è pli giuven tenor ils documents da numbs locals (§ 49), schebain ch'il consonant latin-vulgar -G- en posizion intervocala entschaiva a vegin supprimì gia en l'8^{avel} tsch. (§ 57b). Perquai pudess in reflex vegl-rumantsch *ájr ubain *ájər esser supponibel per il 9^{avel} u il 10^{avel} tsch..

L'áj è da chattar era avant nunexplosiv + vocal ed avant la cumbinaziun latin-vulgar -CÜ. La vegliadetgna da lez áj na po betg vegin inditgada (§ 53s). Gist uschè vegl sco áj en ils suffixs -ÁRIU, -ÁRIA è il diftong *ój, derivà dals suffixs -ÓRIU, -ÓRIA. Era quel datescha dal 10^{avel} tsch., damai che la metatesa en la cumbinaziun -ÓRI- ad *-ójr- succeda en l'8^{avel} tsch. (§ 132).

h) Cun la perdita dad explosivs intervocals latin-vulgars sa sviluppan vinavant diftongs vegl-rumantschs. Uschia èn tut las cumbinaziuns latin-vulgaras dad Á + consonant explosiv + Ü midaudas ad áw secundar il pli tard (quai pertutga unicamain il suf-

fix -ÁTU) enfin il 12^{avel} tsch. (§ 57a). Essend che -B-, -D-, -G- latin-vulgar en posizun intervocala croda (ubain entschaitava a crudar) gia circa en 1'8^{avel} tsch., èn ils diftongs secundars áw dad -ÁBU, -ÁDU, -ÁGU avant maun forsa gia durant lez tsch.; en il 5^{avel} u 6^{avel} vegnan -P-, -T-, -C- latins en posizun intervocala sonorisads; els crodan il pli tard durant il 12^{avel} tsch.. Quai vul dir: il pli baud en 1'8^{avel} tsch. sa chatta áw secundar rumantsch sper ÁU latin-vulgar conservà (§ 159). Ins veglia guardar quai en il schema suandard:

ÁU (primar) ed áw (vegl-rumantsch secundar)

latin classic	latin-vulgar	vegl-rumantsch
1. tsch.	5/6 ^{avel} tsch.	8 ^{avel} tsch. 10 ^{avel} tsch.
Á] +N+C, G		áw + yk, yg
Á] +L+dental		áw + dental
Á[+B, D, G+Ü		áw
Á[+P, T, C+Ü	*ábu/*ádu/*águ	*áβu/*áδu/*áγu
ÁU		áw

3. La palatalisaziun dad Ú latin-vulgar ad ü vegl-rumantsch unescha il territori linguistic da la Rezia Prima cun la Gallo-romania e cun la Lombardia. Quella palatalisaziun entschaiva en la Rezia Prima ca. en 1'8^{avel} tsch. (§ 81), anc avant la diftongaziun spontana da l'É[latin-vulgar ad èj vegl-rumantsch e la velarisaziun da l'Ó[latin-vulgar ad ò rumantsch.

Caracteristic per il vegl-rumantsch è il fatg che - en differenza cun il vegl-franzos - in C, G latin vegn palatalisà a č, š avant ü rumantsch, in svilup analog a quel da l'aut-talian (§ 24b).

Quella palatalisaziun ha era pertutgà il diftong latin-vulgar *üø, che mussa il reflex vegl-rumantsch <*>üø davent da 1'8^{avel} tsch..

Ch'ins na chatta betg raschuns plausiblas da supponer ina palatalisaziun pli tardiva da l'Ú latin-vulgar ad ü en C ed S, cumpareglià cun E, è vegni cumprovà (§ 78).

6. Il svilup il pli vegl dal latin-vulgar al vegl-rumantsch circumscriva l'allungament da las qualitads mez-avertas latin-vulgaras É ed Ó; quel allungament sa manifesta en reflexs sco *ée, *ée respectiv *óo, *óo che sa sviluppan als diftongs cundiziunads prerumantschs īə respectivamain ūə. Quels diftongs existan il pli baud durant l'epoca da la romanisaziun accumplida da la Rezia Prima en il 5^{avel} tsch. circa.

Nus avain empruvà da mussar ch'ins ha da supponer davent dal latin-vulgar diftongs descendants, pia īə ed ūə ch'han conservà lur accent en il rumantsch enfin oz (§§ 86- 94).

I nun ha senn d'admetter in'accentuaziun protorumantscha *ié, *úo ed ina spustada da l'accent pli tard cun ils resultats īə ed ūə.¹

Ils resultats odierns da la diftongaziun cundiziunada èn īə₁, ū en E, īə₁, īə₂ en C e S. Ils reflexs ū ed īə₂ sa basan sin il diftong protorumantsch ūə che vegg palatalisà en il vegl-rumantsch ad ūə. Quai vul dir: ūə è stà intact enfin la palatalisaziun da l'Ú latin-vulgar (en silba averta ed avant semivocal). Cun quai sa manifesta ch'il diftong ūə datescha da l'8^{avel} tsch. (§ 81).

La cronologia approximativamain absoluta supponibla è pia quella:

latin classic 1. tsch.	latin-vulgar 3 ^z tsch.	vegl-rumantsch 8 ^{avel} tsch.
É	*ée	īə
Ó	*óo	ūə
(Ú)		ū)

La diftongaziun cundiziunada sa basa sin la serrada da las qualitads latin-vulgaras accentuadas É, Ó, motivada da las qualitads finalas nunaccentuadas latin-vulgaras -í ed -Ú (en -ÜM).

1) In auter svilup fitg vegl ch'ans interessescha qua be marginalmain è la palatalisaziun da C, G latin avant Á, dentant betg avant A nunaccentuà. Quel svilup è derasà en tut il vegl-rumantsch; el na po dentant betg veggir cumprovà, damai che documents vegls da numbs locals cun emprovas da scripziun da mediopalatals nun existan; quels documents cuntegnan scripziuns latinisantas, pia las scripziuns C e G. Cura che quella palatalisaziun s'accuplescha en il rumantsch, nun è vegini perscrutà (§§ 24-36).

Cura ch'il suffix -I latin-vulgar è crudà è grev da dir. Che el haja gi tant'influenza sin la diftongaziun cundiziunada sco il suffix -UM, è da supponer per l'epoca prerumantscha. En il rumantsch sez na sa mussan pli fastizs da diftongs cundiziunads tar -I final anteriur, damai ch'il casus rectus pluralis vegl-rumantsch, derivà dal nominativus pluralis latinus, è svani. I nun è segir sche la scripziun *ouli* en la translaziun interlineara da Nossadunnaun da l'11^{avel} tsch. reflectescha anc in -I dal casus rectus pluralis enragischà en la tschantscha populara da mintga di da lez temp.¹

En mintga cas nun è la diftongaziun veginida instradada dad -US, -OS latin-vulgars, damai che 1'-S final è pli stabil che 1'-M final dad -UM; plinavant ha 1'-U en -US sviluppà cul temp la medema qualitatad sco 1'-O en -OS. Pervia da quel fatg chattain nus oz en S las furmas da BÖNÜS, BÖNÜM, BÖNÖS suandantas:

latin classic	latin-vulgar	vegl-rumantsch	sursilvan
BÖNÜS	*BÖNÜS/*BÖONOS	*bōns > *būns	būns
BÖNÜM	*BÖNÜM/*BÖONUM	*buen > *būən	bīən
BÖNÖS	*BÖNÖS/*BÖONÖS	*bōns > *būns	būns

7. En silba averta latina è l'É latin-vulgar diftongà ad ej rumantsch (§ 117s); en differenza cun il vegl-franzos nun è dentant diftongà l'Ó latin-vulgar (§§ 128, 140s). Quella differenza tipica dal vegl-rumantsch cumpareglià cun il vegl-franzos, pia cun l'idiom vischin roman-occidental, motivescha a patratgs davart la cronologia da quella diftongaziun spontana.

Qua vegin supponì il 9^{avel} tsch., durant il qual la diftongaziun spontana da l'É latin-vulgar è succedida; quel resultat vegin confermà da la perscrutaziun toponomastica (§§ 136, 143s). In svilup d'in vocal che succeda durant l'epoca numnada è anc valaivel en l'entir Grischun rumantsch: ils reflexs da l'etimon latin-vulgar *MÉ(N)SA sa cloman oz: mējzə, mājzə, mōjzə, mājzə, mēgza e.u.v. ed han tuts sco basa la furma vegl-rumantscha *mējzə. Per etimons cun Ó latin-vulgar en silba averta na chat-

1) tenor Liver, 1982, 110 (lingia 6): "si vene (...) su avirtu fos ouli".

tainsa betg dapertut en il Grischun rumantsch reflexs cun *ōw, pia betg: *flōwr, *flēwr, *flāwr, *flōkr, mabain per gronda part flür, flūr etc..

Quai vul dir ch'ins è en quel connex confruntà cun in tractament nunparallel da las duas qualitads mez-serradas latin-vulgaras en silba averta latina, numnadomain: diftongaziun da l'É (palatal) e velarisaziun da l'Ó (velar) ad û vegl-rumantsch cun valaivladad en tut l'hemisfera rumantscha dal 9^{avel} tsch..

Quella velarisaziun è liada a la palatalisaziun da l'Ú latin-vulgar ad û vegl-rumantsch (§§ 75-77, 81): las qualitads latin-vulgaras restan bain differenziadas era en il rumantsch.

Uschia nun han mai coexistì las furmas vegl-rumantschas *bŷnə e *lŷnə dal latin-vulgar BÔNA e LÚNA ni *krŷs e *lŷs da CRÓCE e LÚCE. Quai signifitga per la cronologia:

L'û da l'Ú latin-vulgar è avant maun en l'8^{avel} tsch. ca.. En il medem tsch. il pli baud po cumenzar la velarisaziun dad Ó latin-vulgar; quella s'accuplescha dentant il pli tard parallelamain a la diftongaziun da l'É latin-vulgar. Ins po pia constatar: l'Ó latin-vulgar è velarisà en il 9^{avel} tsch. il pli tard; el na fa betg pli part da la diftongaziun spontana (cfr. era § 83b).¹

En il Grischun central sa chattan per l'Ó latin-vulgar en silba averta latina ils reflexs ōw, ēw, āw, ōk, pia krōwš, krēwš, krāwš, krōkš. Quels diftongs che nun pon vegin mess en relaziun cun l'ōw vegl-franzos (diftong spontan), derivan da l'û vegl-rumantsch. Quel û vegin allungà il pli baud suenter il 9^{avel} tsch. e sa sviluppa ad in diftong da basa *ōw, derivà da stadi sco *ūu, *ūw (§ 134s); en ils divers regiolects dal Grischun central cun reflexs sco krōwš etc. fiss pia da constatar ina tendenza da tractament analog da la vart velara dal trianguel vocalic cun la vart palatala, vul dir: la furmazion dad *ōw tenor il model palatal ēj (cfr. giusut p. 186). Il fatg che betg tut ils idioms rumantschs mussan oz il diftong ōw ubain fastizs da quel diftong è in argument per la supposiziun d'ina

1) In ulteriur mussament che Ó ed Ú latin-vulgars nun eran mai vegni en conflict l'in cun l'auter è la palatalisaziun da C, G avant û vegl-rumantsch; nus chattain ē, ë be avant û, betg avant u; p.ex. pərčūrə/pərčīrə < PERCÚRAT, dentant kūñ < CÓNJU (lat.-vulg.) < CÜNEUM (lat. cl.)

diftongaziun relativamain isolada e pli giuvna che quella da l'É ad èj, áj, èk, ôj e.u.v..

9. Ils etimons germane e francs importads, menziunads en § 158 n. 1 cun il diftong primar ÁU han pudi vegnir integrads en il sistem vocalic vegl-rumantsch senza problems davent dal 5^{avel} u 6^{avel} tsch., damai che l'ÁU primar latin en pleuds er-tads exista vinavant en il rumantsch. Plinavant è l'integrazion stada simpla, perquai che per exemplil il diftong secundar áw (da suffixs sco -ÁBU, -ÁDU, -ÁGU) sa sviluppa ca. en 1'8^{avel} tsch. (cfr. sura II. 1. g)). áw rumantsch dad ÁU primar latin, franc, german sco áw secundar rumantsch persista durant l'existenza dal vegl-rumantsch, pia almain enfin il 10^{avel} tsch..

Las furmas documentadas commentadas en § 156 na giustifitgeschan betg la conclusiun che ÁU latin saja vegni monoftongà uschè baud sco en il vegl-frenz. Las regiuns rumantschas cun monoftong odiern ò, ò, derivà dad ÁU han sviluppà lez en in temp ch'è già caratterisà da la furmaziun dals singuls idioms tradiziunals. Regiuns sco S cun Tujetsch, parts da C han conservà l'áw enfin oz. Quai po, aber na sto betg avair sia raschun en las regressiuns oriundas dal rumantsch da Cuira. Nus chattain era en VMüst ed E 2 l'áw (secundar) conservà, senza che quellas regiuns fissan insacura vegnidada pertutgadas da las regressiuns curiendas (§ 159).

10. Il diftong áj, derivà per exemplil da suffixs latins sco -ÁRIU, -ÁRIA u dad etimons sco ÁGER exista enfin il 10^{avel} tsch.. Il medem vala per ój en suffixs sco -ÓRIU, -ÓRIA. Quels diftongs èn derasads era en Frantscha ed en Italia. La metatesa dad -í suenter -R en ils suffixs numnads è pli veglia che la palatalizaziun da C, G a č, š, damai ch'ell'è pli derasada.

III.

Per la furmaziun dals tschintg idioms tradiziunals è decisiv

il temp tranter il 12^{avel} ed il 18^{avel} tschientaner. En quel temp èn succedids ils svilups vocalics sustants:

12^{avel} tschientaner

Il svilup il pli vegl che nun ha pli pertutgà tut ils idioms rumantschs è forsa l'allungament da l'*ü* vegl-rumantsch cun la consequenza da la furmaziun dal diftong *ōw che sa sviluppa enavant ad ēw, āw e.u.v. en C. La basa *ōw pudess esser in pau pli veglia che Camenisch suppona (§ 134s); ella sa chatta era en il Vorarlberg meridiunal, a Werdenberg ed en il Principadi da Liechtenstein. La tendenza limitada da sviluppar in'analogia diftonghica velara a quella palatala è veginida menziunada sura (cfr. p. 184).

14^{avel} tschientaner

Tenor Camenisch è il reflex *ōw dad *ü* vegl-rumantsch avant maun en il Grischun central durant quel temp. Enfin quel tschientaner exista l'*ü* vegl-rumantsch en tut ils idioms tradizunals; quel *ü* è era conservà en quellas valladas dal Tirol e dal Vorarlberg ch'eran spirantamain rumantschas enfin il 14^{avel} tsch. (§ 79).

Scripziun etimologica ('u' empè 'ü') cuntegna la translaziun interlineara da Nossadunnaun (§ 76); en il 11^{avel} tsch. veginiva pledà *ü* per Ú latin-vulgar era en S.

Dal medem tsch. datescha la furma documentada a Cuira dal suffix latin-vulgar -ÓNIU cun vocal accentuà rumantsch ò (§ 112); il reflex sursilvan è dad Ò en il medem suffix pudess esser stà avant maun parallelamain a l'*î*, derivà dad *ü* vegl-rumantsch. Quai è il pli baud pussaivel en il 14^{avel} tsch., durant il qual pudess entschaiver la palatalisaziun dad *ü*.

La cronologia da la palatalisaziun dad *ü* ad *î* ha mussà che la furma *Flemme*, documentada en l'8^{avel} tsch. (en il testament da Tello) na po betg avair l'etimologia FLÜMEN: in *ü* palatalisà ad *î* en S gia en l'8^{avel} tsch. nun è pussaivel.

En il medem tschientaner è documentà l'ÁU primar monoftongà

ad ò en il toponim *RÁUTIN (Roten) en Tumleastga (§ 160); per la situaziun da l'āw secundar en Eo guarda giusut (p. 188).

15^{avel} tschientaner

Il 15^{avel} tsch. porta las innovaziuns suandatas: il pli tard en quel tsch. è accumplida la regressiun da ĺ, ġ rumantsch avant à en il dialect da Domat, en S senza Tujetsch, plinavant la restituziun da l'-l- en la cumbinaziun latina Á + L + dental cun derivat vegl-rumantsch áwt. Quel -l- chattain nus oz en S (senza Medel e Tujetsch) en il reflex áwl; plinavant exista quel -l- en Schons en furmas sco góld, ólt. Surmeir mussa dentant góld, ót. Il medem -l- sa chatta era en furmas dad E 2, ina regiun che nun è vegnida influenzada dal rumantsch da Cuira. I sa tracta pia en E 2 saja d'ina conservaziun genuina dad -l- en quella posiziun e cun quai en S e C 6 d'ina regressiun cun center da radiazion Cuira, saja d'ina restituziun isolada dad -l-, motivada - en paradigmas verbals - tras la coexistenza dad -al nunaccentuà + dental ed -āw accentuà + dental, sco per exemplu en səltá(r) vs. *sáwtə > sáwtə. Quell'alternativa pudess era esser ina raschun per la restituziun da l' -l- en paradigmas verbals dad S e C 6. Sche quellas regiuns èn davaira vegnidas influenzadas dal rumantsch curiens, lura stuess quella regressiun esser pli veglia che quella da ĺ, ġ (a k, g), avend lezza pertutgà in territori pli vast che quella.

Il reflex dad ÁGER è probablamain vegni pronunzià cun diftong accentuà en quel tsch., pia sco *ájr; pir il 17^{avel} tsch. ans porta furmas documentadas dad ÁGER cun monoftong è (§ 49, 51).

En S senza Tujetsch duess la furma nunregressiva *láj da LÁCU avair existì enfin quel tsch.; il medem vala per rēč, lēč che duessan avair gi las furmas *ráj, *láj (§ 54, 121).

Amez il 15^{avel} tsch. è l'āw secundar dad -ÁTU monoftongà ad ò tenor documents en Eo. Las autres cumbinaziuns dad Á + explosiv (nun)sonor + Ū eran arrivadas enfin il 12^{avel} tsch. al resultat áw en l'entir rumantsch dal Grischun. Da quel áw persista en VMüst il reflex *áw enfin il 14^{avel} tsch.; il monoftong ò (da quel áw) è documentà amez il 17^{avel} tsch. en la Tumleastga sut, pia traies tschientaners suenter la monoftongaziun dad ÁU

primar (cfr. ils §§ 56-58, 62s).

La palatalisaziun dad $\tilde{\alpha}$ rumantsch ad \tilde{e} puter è la cumprova per il fatg che Eo ha monoftongà relativamain baud l' \tilde{aw} secundar en cumbinaziuns latinas sco -ÁTU, -ÁDU e.u.v.. Da la medema palatalisaziun è era pertutgà l' \tilde{aw} secundar vegl-rumantsch dad Á[+ N latin; quella entschaiva ca. en il 15^{avel} tsch. en Eo. Quai vul dir: l'etimon latin-vulgar *CÁPU è sa sviluppà a la furma $\tilde{c}\tilde{o}$ en Eo enfin il 14^{avel} tsch., vul dir: \tilde{aw} secundar en la cumbinaziun latina -ÁPU- è monoftongà enfin quel temp, dentant betg \tilde{aw} secundar en l'etimon CÁNE: il reflex vegl-rumantsch da CÁNE, $\tilde{c}\tilde{a}w_n$, sa participescha a la palatalisaziun dad $\tilde{\alpha}$ ad \tilde{e} , sa sviluppond uschia enfin il 16^{avel} ubain il 17^{avel} tsch. a la furma $\tilde{c}\tilde{e}w_n$ (§ 69, § 71). In auter exemplpel per la monoftongaziun dad \tilde{aw} dad -ÁTU e sia cronologia è il reflex dad \tilde{aw} secundar suenter consonant palatal, per exemplpel $\tilde{z}\tilde{b}\tilde{a}\tilde{z}\tilde{o}$; l'ininitiv sa cloma $\tilde{z}\tilde{b}\tilde{a}\tilde{z}\tilde{e}\tilde{r}$. Quai vul dir: il monoftong \tilde{o} en $\tilde{z}\tilde{b}\tilde{a}\tilde{z}\tilde{o}$ exista avant l' \tilde{e} en $\tilde{z}\tilde{b}\tilde{a}\tilde{z}\tilde{e}\tilde{r}$, pia avant il 15^{avel} tsch..

Plinavant è da constatar ch'era Domat ed ils regiolects vischins (en Tumleastga ed en il rest dal Plaun) avevan sviluppà è dad $\tilde{\alpha}$ vegl-rumantsch suenter consonant palatal. Cura che quel è avess pudì entschaiver ad exister en Schons e Tujetsch, nun ha pudì veginr scleri dal tut. Tuttavia giustifitgescha la qualitat mez-serrada da l' \tilde{e} en Surmeir e Schons da supponer che l' \tilde{e} tuatschin (cun qualitat mez-averta) haja main vegliadetgna.

En il 15^{avel} tsch. duess avair cumenzà il pli baud l'avertura da l' \tilde{I} latin en silba serrada e da l' \tilde{z} (dad \tilde{u}) en silba serrada rumantscha en la Surselva; il reflex è en omadus cas \tilde{e} (cfr. § 73). Era la velarisaziun dad Á avant N + palatal, dental, labial, fricativ ad \tilde{o} en S pudess datar il pli baud da lez tsch. (§ 17, § 21).¹

Il pli baud a la fin dal 15^{avel} tschientaner u a l'entschatta dal 16^{avel} sa manifesta la palatalisaziun dad \tilde{u} ad \tilde{z} en C e S. Quella è la davosa midada vocalica marcanta che reunesccha anc

1) Entant che VMüst posseda sco reflex dad Á + L + dental $\tilde{\alpha}$ + dental en il 15^{avel} tsch., sviluppa Marmorera paralelmain londeror \tilde{e} + dental, avant che la palatalisaziun dad $\tilde{\alpha}$ ad \tilde{e} en Eo è en vigur. Eo mussa londeror il monoftong \tilde{o} + dental (§ 4).

in grond territori cumpact dal Grischun rumantsch (§§ 79c, 80). Igl è forsa meglier da resguardar cun distanza necessaria las scripziuns en la litteratura da quel temp. Tenor las scripziuns dad *i*, sco ch'ellas occurran en il drama *Susanna* (en dialect bargunsegner), stuess la palatalisaziun dad ū ad ī succeder en il 17^{avel} tsch. a Bravuogn (§ 79a); da l'autra vart para quella palatalisaziun d'esser sa manifestada era en il rumantsch da Cuira.

Nums locals documentads en cuntradas cultivadas da Gualsers ans mussan in ū intact enfin il 14^{avel} tsch., e quai en il territori ch'ha oz il reflex palatalisà. Cun quai duessi esser plausibel da supponer sco epoca, en la quala la palatalisaziun ad ī s'accumplexcha, ca. il 15^{avel} tsch..

16^{avel} tschientaner

En quel tschientaner èn en S las emprimas furmas documentadas avant maun che mussan il reflex -jāl(ə)s, derivant dad É latin-vulgar nundiftongà cundiziunadaman. En la Sutselva sa chatta davent dal 17^{avel} tsch. il reflex ēθ per il medem É (§§ 106, 110). I resta la dumonda sche la diftongaziun da quel É è tipicamain sursilvana e sch'il reflex sutsilvan pudess esser influenzà dal reflex sursilvan. Quai che dat en egl è il fatg, che Tujetsch posseda il reflex -jā- en posiziuns nua che S resta confurma a la basa latin-vulgara, per exemplu tuatschin *tjāms*, *sətjāmbər* vs. sursilvan *tēms*, *sətēmbər*.

En il medem tschientaner è l'ā final rumantsch velarisà ad ē en Eo (cfr. § 47). Forsa vala la medema vegliadetgna per ils reflexs da C; sche quels da Tujetsch han ina vegliadetgna sumeglianta, è grev da dir.

Enfin il 15^{avel} tsch. è l'āw secundar dad Ā[+ N avant maun dapertut en il Grischun rumantsch. Ils reflexs ā + n/ŋ a Trin e Domat, ā + ȡ (C 4 e C 6), ēw + n (S) èn pli giuvens; els dateschan pia il pli baud dal 16^{avel} tsch. (§§ 18ss, 38-40).

Tenor furmas documentadas è il regiolect da Schons en il 16^{avel} tsch. innovatur en connex cun la monoftongaziun da l'āw secundar avant (L) + dental latin (§ 9). Generalmain para dentant Eo d'esser l'innovatur en quel connex, essend che quella

regiun monoftonghescha sco emprima $\dot{a}w$ secundar era suenter mediopalatal rumantsch (cfr. sura p. 188). Pervia da quai nun ans duess disturbar la scripziun documentada da Donat l'onn 1577 Godt per guaud. I para plitost che Eo ha sviluppà $\dot{a}w$ (dad \dot{A} + L + dental) parallelamain ad $\dot{a}w$ (dad - $\dot{A}TU$, - $\dot{A}DU$ etc.) ed al ha monoftongà ad \dot{o} avant che l' \dot{a} è vegni palatalisà ad \dot{e} en quella regiun. Quel temp relativamain baud da la monoftongaziun salascha giustifitgar era en vista da la situaziun en la Bregaglia (§ 6).

En differenza dad Eo chattain nus en C 3-4 e C 6 sco reflexs da la cumbinaziun C + $\dot{A}PU$ $\ddot{e}\theta/\ddot{\epsilon}\theta$. Pertge? En Surmeir e Schons monoftonghescha $\dot{a}w$ secundar suenter consonant palatal, betg sco en Eo relativamain baud, mabain uschè tard ch'el fa anc part da la palatalisaziun ad *- $\dot{e}w$, *- $\dot{\epsilon}^{\alpha}w$, *- $\dot{\epsilon}^{\alpha\alpha}w$, - $\dot{e}\theta$, avant che la monoftongaziun generala dad $\dot{a}w$ secundar suenter consonants rumantschs nunpalatals entschaivia en quellas regiuns (§ 66). Quella monoftongaziun succeda il pli tard en il 17^{avel} tsch. en Tumleastga (§ 63). Quai vul dir: la palatalisaziun da l' \dot{a} rumantsch en C sa fa suenter la monoftongaziun da l' $\dot{A}U$ primar (german en il num local *Roten* en Tumleastga, u latin en l'etimon CÁUSA cun il reflex $\ddot{e}\theta\theta$). La palatalisaziun da CÁ- a $\ddot{e}\theta$ - dura ca. enfin la monoftongaziun accumplida da l' $\dot{a}w$ secundar, derivà da la cumbinaziun dad \dot{A} + L + dental latina e germana. (Quella è accumplida en il 18^{avel} tsch. en Tumleastga tenor numbs locals documentads; cfr. § 9). Il reflex $\ddot{e}\theta\theta$ exista pia en C circa en il 14^{avel} tsch., $\ddot{e}\theta/\ddot{\epsilon}\theta$ il pli tard en il 17^{avel} tsch..

Il resultat $\dot{e}w$, sviluppà dad $\dot{o}w$ rumantsch-central ch'è oriund dad \dot{u} vegl-rumantsch, duess avair existì en il 16^{avel} tsch.; quants onns ch'il reflex - $\dot{e}wls$ dad - $\dot{O}LOS$ en S ha, è grev da dir. Essend ch'el è sco tal limità ad S, dastg'ins supponer pauca vegliadetgna; ses antecessur è il suffix *- $\dot{o}wls$; il medem *- $\dot{o}wls$ è basa dal reflex - $\dot{o}kfts$ a Bravuogn (§ 151). La Sutselva possesta oz ils resultats - $\dot{o}ls$, - $\dot{u}ls$. I po pia vegnir admess che - $\dot{O}LOS$ è sa sviluppà en C ed S ad *- $\dot{o}wls$ enfin il 16^{avel} tsch.. Bravuogn ha sviluppà londerora il diftong endirì, la Sutselva monoftongà l'* $\dot{o}w$, la Surselva palatalisà il vocal accentuà da quel * $\dot{o}w$. Quels svilups isolads inditgeschan pauca vegliadetgna.

18^{avel} tschientaner

Il diftong endiri *ök*, ensemencun *ék* è documentà l'emprima giada en il 18^{avel} tsch. en C 4 (§ 133b); ils antecessurs da quels diftongs, **ōw* ed **ēj*, existan ca. en il 15^{avel} u 16^{avel} tsch. il pli tard; la furma *krokš* ha pia sia basa **krōwš* avant il 16^{avel}, sco vesì sura (p. 186), forsa già en il 12^{avel} tsch.. La basa per il diftong *ék* è il diftong spontan vegl-rumantsch *ēj* (cfr. sura p. 183). Ils diftongs *ik* ed *ük* èn documentads per l'emprima giada a la fin dal 18^{avel} tsch.; lur existenza limitata territorialmain sco quella da tschels diftongs endirids è sintomatica per pauca vegliadetgna.

Il reflex da CURIA a Bravuogn, *kugrə*, nun è documentà en il 18^{avel} tsch.; la basa da quella furma, **kūjrə*, resulta da la veglia metatesa en il suffix -ÓRIU cun il reflex *-ōjr(u) il pli tard en il 10^{avel} tsch. (cfr. sura p. 185). Il svilup proceda sco suonda: *-ōjr(u) > *-ōɔjr > *-uājr; dal diftong **āj* sa sviluppa tras il stadi **ēj* il diftong endiri. Il diftong **ēj* deriva pia dad ina spustada d'accent en la cumbinaziun *-ōɔjr-. Quella spustada d'accent pudess succeder parallelamain a quella en la cumbinaziun -uāñ- ad *-uāñ- en il suffix -ÓNIU che ha oz il reflex -uēñ a Bravuogn. La cronologia da quella midada tipica per Bravuogn po vegnir commentada cun agid da las furmas documentadas dal num local da Bravuogn sez. Quellas motiveschan a concluder che la pronunzia odierna *brawēñ* saja existenta pir durant la seconda mesadad dal 18^{avel} tsch. (§ 130). Forsa exista la basa **brawuōñ* gist uschè baud sco il reflex -uōñ, per exemplu en *vduōñ* en E 1; per il resultat -uōñ en E 1 è vegni supponi il 14^{avel} tsch.; sche quella suposiziun constat, pudess la basa numnada, **brawuōñ*, eventualmain era la basa *-uājr-, avair la medema vegliadetgna.

IV. Remartgas finalas

Dals fenomens descrits resultan las constataziuns finalas:
Ils abitants da la Rezia Prima èn stads confruntads dal tutta-

fatg cun las disas da pronunzia latin-vulgaras dal 5^{avel} tsch.. Quellas disas da pronunzia han effectuà la diftongaziun cundi-ziunada dad É, Ó latin-vulgar sco ch'ella sa preschenta en tut la Romania, danor la Rumenia (che posseda il diftong cundiziunà be dad É latin-vulgar). In fenomen tipicamain roman-occidental è la diftongaziun spontana; il vegl-rumantsch realisescha be quella dad É; las raschuns, per las qualas Ó nun è diftongà, pu-dessan forsa sa chattar en la tendenza dal vegl-rumantsch da velarisar generalmain la qualitat averta ni ils velars Ó ed Ó latin-vulgars en tschertas posiziuns (cfr. schema en § 111). Quella tendenza pudess avair sias raschuns en disas da pronunzia dals linguatgs-substrat; quella suposiziun è dentant speculativa.

L'ÀU latin e german nun è vegni monoftongà en il vegl-rumantsch. Quel fatg resulta da la situaziun geografica perifera dal Grischun en la Romania, analoga al Portugal ed a la Rumenia. Plinavant è la conservaziun da l'ÀU primar veginida sustegnida da l'aw secundar rumantsch che sa sviluppa davent dal 5^{avel} tschientaner.

Quai che pertutga la palatalisaziun da C, G latin avant Á, è il vegl-rumantsch affin a l'Italia sura ed a la Frantscha. Il rumantsch conserva dentant il reflex č, ȝ, la Frantscha al sviluppa vinavant a š, ž. Il conservativissem dal rumantsch en quel connex è puspè da giustifitgar cun sia situaziun geografica, pia sia isolaziun relativa en la Romania.

Pertutgant ses vocalissem accentuà è il vegl-rumantsch da caracterisar d'ina vart sco linguatg tipicamain roman-occidental, da l'autra vart sco linguatg da tempra originala, atgna e conservativa.

Ils tschientaners tranter il 12^{avel} (il pli baud) ed il 17^{avel} (il pli baud) èn decisivs per la formazion dals idioms rumantschs tradiziunals odierns dal Grischun, tant sco quai ha pudi vegnir constatà areguard lur vocalissem accentuà.